SEJ
SPOŁECZEŃSTWO
EDUKACJA
JĘZYK

Tom 18/2023, ss. 295-314
ISSN 2353-1266
e-ISSN 2449-7983
DOI: 10.19251/sej/2023.18(20)
www.sej.mazowiecka.edu.pl
Otrzymano: 20.06.2023
Zaakceptowano: 09.09.2023
Opublikowano: 28.12.2023

CC BY

Karolina Ostrowska

WSPÓŁCZESNA KOBIETA – MATKA W PERCEPCJI SPOŁECZNEJ. ASPEKTY SOCJOLOGICZNE I PEDAGOGICZNE

CONTEMPORARY WOMAN – MOTHER IN SOCIAL PERCEPTION. SOCIOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS

Streszczenie

Artykuł ma charakter teoretyczno-badawczy, a jego celem jest zaprezentowanie wybranych aspektów wizerunku matki kreowanego we współczesnym polskim społeczeństwie, a także społecznych determinantów związanych z funkcjonowaniem matek. W części teoretycznej autorka podejmuje tematykę przemian wizerunku kobiety i matki na przestrzeni dziejów. Uwzględniono takie zagadnienia jak ewolucja ról i funkcji kobiety, prawa kobiet, a także obraz macierzyństwa w historii wychowania. Poruszono aktualne kwestie, takie jak stereotypy dotyczące matek czy zjawisko przyzwolenia społecznego, a także depresja poporodowa. Uwzględniono również prawny aspekt dotyczący macierzyństwa. Artykuł zawiera

Summary

The article has a theoretical and research character and its aim is to present selected aspects of the image of the mother, created in contemporary Polish society, as well as social determinants related to the functioning of mothers. In the theoretical part, the following text deals with the subject of changes in the image of a woman and a mother throughout history. Issues such as the evolution of women's roles and functions, women's rights, as well as the image of motherhood in the history of education were taken into account. Current issues were raised, such as stereotypes about mothers or the phenomenon of social consent, as well as postpartum depression. The legal aspect of maternity has also been taken into account.

także syntetyczną charakterystykę metodologii przeprowadzonych badań własnych, których celem było zdobycie informacji na temat współczesnego wizerunku kobiety – matki, a także zbadanie związków pomiędzy opiniami społecznymi na ten temat tego wizerunku a czynnikami podmiotowymi charakteryzującymi respondentów. Cel ten został zrealizowany poprzez statystyczne przedstawienie wskazywanych przez respondentów informacji w oparciu o kryteria takie jak: płeć, wiek, wykształcenie, środowisko życia, stan cywilny, sytuacja materialna oraz sytuacja rodzinna. Autorka zaprezentowała wybrane fragmenty analizy ilościowej i jakościowej materiału badawczego oraz wnioski z badań. Na tej podstawie podjęła próbę określenia obrazu współczesnej kobiety – matki.

Słowa kluczowe: kobieta, matka, macierzyństwo, depresja poporodowa, stereotypy, rodzina, prawa kobiet

Next, the article contains a synthetic description of the methodology of own research, the aim of which was to obtain information on the contemporary image of a woman – mother, as well as to examine the relationships between social opinions on this subject of this image and the subjective factors characterizing the respondents. This aim was achieved through statistical presentation of information indicated by respondents based on criteria such as: gender, age, education, living environment, marital status, financial situation and family situation. The author presented selected fragments of quantitative and qualitative analysis of research material and conclusions from research. On this basis, she attempted to define the image of a modern woman – a mother.

Keywords: woman, mother, motherhood, postpartum depression, stereotypes, family, women's rights

1. Wprowadzenie

Literatura przedmiotu prezentuje bogate spektrum informacji na temat przemian wizerunku kobiety i matki. Warto wspomnieć o tym, że określenie „kobieta" w polskiej rzeczywistości kulturowej było przez stulecia pogardliwe, a w języku staropolskim oznaczało osobę karmiącą, z podkreśleniem analogii do świata zwierzęcego. Ponadto naturę kobiecą utożsamiano z zachowaniem czarownicy, a nawet twierdzono, że świat bez kobiet byłby biesiadą bogów (Kopecka, 2007). Kobietę postrzegano jako narzędzie w rękach diabła, co wiązało się z przypisywaniem jej takich cech jak: mściwość, próżność, kłamliwość, nienasycenie zmysłowe.

W długim procesie dziejowym pozycja kobiet była traktowana podrzędnie względem mężczyzn. Nierówność płci powszechnie interpretowano jako naturalną konsekwencję jestestwa kobiety i mężczyzny. Uważa się, że przyczynkiem do tego podziału było także oddziaływanie mitów i stereotypów, które narosły wokół cech kobiecych i męskich oraz przekonanie, że płeć człowieka definiuje jego rolę w kulturze. W sferze społeczno-kulturowej pojawiło się także zjawisko genderyzmu (Kowalska, 2009), które w omawianym aspekcie można definiować jako strategię i taktykę polityczną zorientowane na urzeczywistnianie równości płci w przestrzeniach: społecznej, w życiu politycznym, gospodarce, czyli dążenie do wprowadzenia faktycznej równości kobiet i mężczyzn. Zwraca się uwagę, by strategia ta nie była utożsamiana z polityką kobiecą, a odnosiła się

do obu płci, ze względu na niepełne przestrzeganie obowiązujących prawnie zasad; dąży się, by genderyzm nie był utożsamiany z polityką promocji praw kobiet w społeczeństwie, polityce, pracy czy rodzinie (Marzewska, Zakrzewska, 2007).

Na przestrzeni wieków rola i znaczenie kobiet ulegały przemianom. Najczęściej tradycja kulturowa sytuowała je na straży domowego ogniska jako filar więzi rodzinnych, czułą opiekunkę dzieci, a także wsparcie dla męża. Wskazuje się na kluczowy dla tych przemian moment, którym niewątpliwie było zakończenie II wojny światowej. Wówczas, w wyniku przemian ustrojowych, gospodarczych oraz industrializacji i urbanizacji, dokonały się przeobrażenia społeczne, które wpływały na zmiany w obrębie małżeństwa i rodziny (Cudak, 2012). W zasadniczej mierze na taki kierunek przeobrażeń miało wpływ przejście kobiety – żony i matki – do pracy zawodowej poza domem (Adamski, 2002). Pozycja społeczna kobiet zmieniła się wówczas ze względu na podjęcie nowych obowiązków zawodowych. Konsekwencją stało się zyskanie przez nie niezależności ekonomicznej, a także dostępu do kształcenia zawodowego, zaś później wyższego. Aktywizując się zawodowo, kobieta weszła w życie społeczne, polityczne, gospodarcze i kulturalne, a zatem te sfery, które pozotawały dotychczas dla niej niedostępne i stanowiły o prestiżu mężczyzny.

Warto podkreślić, że owe przeobrażenia niosły za sobą również zmiany w obrębie dotychczasowego modelu rodziny. Współczesna kobieta realizuje obecnie w rodzinie podwójną rolę – matki oraz zawodową. Te dwa wykonywane jednocześnie zadania, z jednej strony przyczyniły się do podniesienia prestiżu społecznego kobiety, z drugiej jednak zwiększyły obciążenie psychiczne i fizyczne. Uczyniły matkę odpowiedzialną zarówno za prowadzenie gospodarstwa domowego, jak i opiekę nad dziećmi, a także za swoje obowiązki związane z pracą zawodową. Nowa rzeczywistość zmusiła społeczeństwo do wykreowania innego niż tradycyjny modelu rodziny, opartego na partnerstwie oraz podziale obowiązków związanych z prowadzeniem domu oraz opieką nad dziećmi pomiędzy małżonków (Cudak, 2012).

Wyzwania wobec kobiety wynikające z przemian modelu rodziny, mnogości ról przez nią podejmowanych czy choćby odraczania podejmowania roli rodzicielskiej modyfikują zakres zachowań wpisanych we wzorzec macierzyństwa. Doprowadziło to do podważenia słuszności określeń typu dobra/idealna/wzorowa matka, a także wyróżnienia alternatywnych modeli, których podstawą jest odróżnianie lub zespalanie pojęcia kobiecości z pełnieniem funkcji matki w tradycyjny bądź nowoczesny sposób (Maciąg-Budkowska, Rzepa, 2017).

2. Obraz matki i macierzyństwa w historii wychowania

Punktem wyjścia do rozważań na temat obrazu kobiety i macierzyństwa może być również teoria pedagogiczna, która znalazła swoje odzwierciedlenie w licznych dziełach zebranych i źródłach do historii wychowania. Już w 1926 r. Stanisław Kot pisał, że: *[...] historja wychowania umożliwia dokładne wniknięcie w kulturę przeszłości, w dzieje myśli,*

pojęć i ideałów społeczeństw, poznanie, jakiemi środkami i drogami społeczeństwa zapewniały sobie kontynuację, przyszłość własną w duszach młodych pokoleń (Kot, 1926, s. 6).

Odwołując się do obrazu macierzyństwa zawartego w tekstach źródłowych, warto wspomnieć, że już w czasach antycznych rodzina stanowiła najważniejszą grupę i fundament społeczeństwa. Na jej temat wypowiadali się najwięksi starożytni myśliciele, jak choćby Arystoteles. Ciekawą myśl dotyczącą macierzyństwa pozostawił po sobie Plutarch z Cheronei (ok. 50 n.e.–ok. 125 n.e.), wybitny pisarz i moralista z okresu cesarstwa. Warto wspomnieć, że jego naukami inspirowali się myśliciele czasów nowożytnych, jak choćby Erazm Gliczner czy Jan Amos Komeński. Plutarch z Cheronei podkreślał znaczącą rolę matki w najwcześniejszym okresie życia dziecka. Wbrew istniejącym w starożytnej Grecji zwyczajom, opowiadał się za zawieraniem małżeństwa z miłości, argumentując, że to uczucie w naturalny sposób spływa wówczas na dzieci. Krytykował także zbyt szybkie oddawanie dzieci pod opiekę piastunek i pedagogów, a także zwyczaj karmienia dzieci przez mamki. Plutarch podkreślał konieczność doboru odpowiedniego środowiska i towarzystwa dla prawidłowego rozwoju dziecka. Do historii przeszło również porównanie przez myśliciela umysłu dziecka do miękkiego wosku, w którym łatwo odcisnąć pieczęć (Bartkowiak, 2015).

Istotną rolę w kreowaniu obrazu macierzyństwa późnego odrodzenia odegrały w Polsce dzieła Sebastiana Petrycego (1554–1626). Ten wybitny polski lekarz, a także profesor medycyny w Akademii Krakowskiej, wyjątkowo trafnie jak na owe czasy ujął istotę macierzyństwa. Swoje poglądy pedagogiczne zamieścił w komentarzach przy okazji tłumaczenia dzieł Arystotelesa. Warto wspomnieć, że w *Przydatkach* do *Ekonomiki* Arystotelesowej oraz *Polityki* Arystotelesowej po raz pierwszy pojawia się określenie „żywot macierzyński", które odnosi się do życia płodowego dziecka. Sens macierzyństwa Petrycy sprowadzał do zapewnienia dziecku przede wszystkim bliskości – fizycznej i psychicznej. Dlatego też za naturalny przywilej matki uznawał stałe obcowanie z dzieckiem. Podkreślał również znaczenie karmienia piersią wyłącznie przez matkę, nie zaś przez mamki. Wskazywał na odpowiedzialność matki za wychowanie dziecka, co nadawało jej roli sens społeczny. Obraz matki i macierzyństwa nakreślony przez Petrycego miał znaczny wpływ na historię wychowania. Widoczne w jego dziełach zainteresowanie kwestią powinności wychowawczych matki można uznać za zalążek refleksji o świadomym macierzyństwie, która ukształtowała się dopiero w następnych stuleciach. To zaskakujące, jak bliski nowoczesności był w swoich poglądach, z pewnością miało na to wpływ jego wieloaspektowe rozpatrywanie tych zagadnień, w perspektywie biologicznej, psychologicznej i społecznej (Bartkowiak, 2015).

Równie istotną rolę dla pojmowania istoty macierzyństwa odegrały poglądy Jana Jakuba Rousseau, który podkreślał wyjątkową więź łączącą matkę z dzieckiem. Jako zwolennik wychowania naturalnego sprzeciwiał się wszelkim schematom i ograniczeniom w procesie wychowawczym. Podnosił, kontrowersyjną jak na owe czasy, kwestię karmienia piersią w miejscach publicznych, co świadczy o jego nieszablonowym podejściu do kwestii macierzyństwa. Według myśliciela jego treść polega na koegzystencji

matki i dziecka, a wypełnia je miłość i czuwanie przy potomku. Niezwykle wartościowe dla rozwoju pedagogiki oraz przełomowe są jego poglądy zawarte w rozprawie *Emil, czyli o wychowaniu*. Autor zwraca w niej szczególną uwagę na konieczność podmiotowego traktowania wychowanka i jego dzieciństwa. Rousseau postulował, aby traktować dziecko adekwatnie do etapu, na którym się znajduje – jako kogoś, kim jest, a nie jako kogoś, kim dopiero będzie. Przeciwstawiał się traktowaniu dzieciństwa jedynie jako etapu w drodze do dorosłości (Orczyk, 2008). Szczególną rolę w procesie wychowania przyznawał matce, ze względu na więź z dzieckiem: *[...] pierwsze wychowanie jest najważniejsze [...] i należy bezsprzecznie do kobiet: gdyby Stwórca chciał, by należało do mężczyzn, dałby im mleko do karmienia dzieci. Mówcie przeto zawsze przede wszystkim do kobiet w swoich traktatach o wychowaniu. [...] Matka chce, żeby dziecko było szczęśliwe, chce, żeby nim było natychmiast* (Rousseau, 1997, s. 468).

Poglądy Rousseau na wychowanie budziły tyle samo podziwu co niepokoju. Z całą pewnością zyskały jednak wielu zwolenników tak pojmowanego macierzyństwa. Jednym z nich był Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827) – szwajcarski pedagog, który swoją teorię wychowania zawarł w książce *Matka i dziecko*. Naczelną zasadą wychowania uczynił miłość, gdyż jedynie ona daje gwarancję sukcesu w prowadzeniu dziecka. W swych pismach Pestalozzi nawoływał: *Wszystko, co od matki żądać bym pragnął, jest: aby miłości swojej pozwoliła najsilniej działać, lecz aby ją w wykonaniu rozsądnie miarkowała. [...] W uczuciach jej tkwi coś, co w sposób bardziej bezpośredni i krótszymi drogami zaprowadzić ją zdoła do prawdy. [...] Jedynym wpływem, jakiemu się serce poddaje na długo przed czasem, kiedy rozum zacznie decydować o wartości lub bezużyteczności danej sprawy, jest wpływ miłości i jest także faktem, że w tym najwcześniejszym okresie życia nikt nie posiada w tym stopniu zdolności pozyskania miłości dziecka, jak właśnie matka [...]* (Pestalozzi, 1997, s. 61).

Na szczególną uwagę zasługują określenia, które Pestalozzi stosuje zamiennie ze słowem miłość, są to: potęga, dyspozycja, uzdolnienie czy też myśląca miłość. Ostatnie sformułowanie nawiązuje do idei odpowiedzialnego, świadomego macierzyństwa, która powstała w okresie odrodzenia i zakłada, że możliwe jest wychowanie planowe, któremu przyświeca określony wcześniej cel. Ponadto miłość w połączeniu z rozważnym traktowaniem dziecka ułatwia rozwój jego uzdolnień. Pestalozzi podkreślał, że idealna i kochająca matka powinna mieć na uwadze dorosłe życie dziecka i wyposażyć je w niezbędne umiejętności. Najważniejszym posłannictwem matki jest zaś prowadzić dziecko ku szczęściu oraz nauczyć kochać (Bartkowiak, 2015).

Podobne poglądy prezentował również Friedrich Wilhelm August Froebel (1782–1852), którego można nazwać kontynuatorem myśli Pestalozziego. W jego wypowiedziach na temat macierzyństwa zawiera się podobna wrażliwość pedagogiczna oraz uznanie dla rodzicielstwa bliskości. Był propagatorem zabaw dydaktycznych z wykorzystaniem specjalnych pomocy, a nawet założył stowarzyszenie dla matek w celu promowania własnych metod nauczania i wychowania dzieci w wieku przedszkolnym. Zasłynął również jako twórca ogrodów dziecięcych, które można nazwać pierwszymi instytucjami wychowania przedszkolnego.

Kontrowersyjne, choć zachowawcze, poglądy na sprawę kobiet prezentował Bronisław Trentowski (1808–1869). Zwracał uwagę na powołanie kobiety do zajmowania się domem i dziećmi oraz z niechęcią odnosił się do problemu edukacji kobiet. W poglądach Trentowskiego na temat matczynych obowiązków widoczne są wpływy Froebla. Podkreśla on znaczenie domu rodzinnego oraz rodziców w procesie wychowawczym. Prymarną rolę przyznawał jednak matce, która aktywnie uczestniczy w życiu dziecka, czujnie obserwuje jego rozwój biologiczny i duchowy, a także zajmuje się jego edukacją. Do tego celu wykorzystuje zabawki zaprojektowane przez Froebla. Trentowski zalecał też matkom kreatywność i inwencję własną w zabawach z dziećmi, promował też zabawy dydaktyczne, tematyczne i zabawy w odgrywanie ról (Bobrowska-Nowak, 1978).

Także Aleksander Świętochowski (1849–1938) podnosił sprawę kompetencji rodziców do wychowywania dzieci, zdawał sobie również sprawę, jak duże są zaniedbania w tej dziedzinie. Nie szczędził słów krytyki pod adresem matek, pisząc, że zaopatrują się one w przepisy kucharskie, a rzadko która dba o zapoznanie się z teorią pedagogiczną w celu starannego wychowania dziecka. Podkreślał znaczenie świadomego wychowania młodego pokolenia i krytykował społeczną ignorancję. *Większej części zdaje się, że dość zostać ojcem lub matką, ażeby umieć wychować dziecko. Ani średnia, ani wyższa edukacja nie uczy pedagogiki, ci więc, którzy ją na wskroś znać powinni, gdy ich życie do jej obowiązków powoła*, podejmują trud zupełnie nie*przygotowani i dopiero w natchnieniu i pomyłkach szukają zasad 24 postępowania, zlepiając sobie ze wspomnień doświadczenia własny, często z gruntu fałszywy schemacik* (Świętochowski, 1965, s. 549).

Analiza choćby tych wybranych i nielicznych tekstów historycznych pozwala jednak stwierdzić, że macierzyństwo jest zjawiskiem wielopłaszczyznowym. Posiada swój aspekt biologiczny, który pozwala na przetrwanie gatunku, ale także wymiar duchowy. Kobieta to pierwsza opiekunka, wychowawczyni i nauczycielka dziecka, które wprowadza w dorosły świat. Postawy klasyków historii wychowania nie zawsze bywały spójne. Nie można jednak oprzeć się przekonaniu, że to, co wyłania się z powyższej analizy, nosi znamiona ewolucji w postrzeganiu matki i macierzyństwa: od pojmowania sensu tego zagadnienia w sposób biologiczny do coraz bardziej świadomego traktowania obowiązków matczynych oraz dostrzegania potrzeb wychowawczych dziecka jako podmiotu procesu wychowania. Podsumowując, można zaryzykować twierdzenie, że dawni myśliciele zbudowali pomost mentalny pomiędzy przeszłością a teraźniejszością, co pozwoliło na utrzymanie jednolitości w rozwoju kultury europejskiej od epoki helleńskiej po czasy współczesne (Bartkowiak, 2015).

3. Społeczne determinanty dotyczące funkcjonowania kobiet – matek

W ostatnich dekadach można zauważyć wzrost zainteresowania problematyką stereotypów, postaw społecznych, a także zjawiska tzw. przyzwolenia społecznego. Janusz Sztumski w *Encyklopedii pedagogicznej XXI w.* definiuje stereotyp jako *mocno zakorzenione pozytywne albo negatywne wyobrażenie osób, kategorii i grup społecznych, wydarzeń lub*

przedmiotów, które opiera się na powierzchownych obserwacjach i logicznie nieuprawnionych uogólnieniach cech tego, czego dotyczy i utrzymuje się mimo nowych doświadczeń, ponieważ łączy się z dużym zaangażowaniem uczuciowym danej osoby. Inaczej mówiąc, są to takie obrazy poszczególnych elementów rzeczywistości, które nie zostały ukształtowane w procesie poznawczym, dokonującym się w bezpośrednim z nią kontakcie, lecz zostały dostarczone przez innych ludzi za pośrednictwem określonych instytucji lub osób (Sztumski, 2006, s. 990).

Istotą stereotypów jest zatem uproszczony wizja rzeczywistości. Złożony obraz świata przekazują w skrótowej formie, prowadzą do powstania w świadomości ludzi obrazów nie będących pełnym odbiciem otaczającej rzeczywistości, przekłamujących stan faktyczny. Charakterystyczną cechą stereotypu jest przekonanie, że wszystkim elementom przynależnym do danej grupy lub zbioru zjawisk przysługują wspólne i rzekomo zawsze występujące typowe cechy (Sztumski, 2006).

Szczególnie związany z problematyką poniższego artykułu jest stereotyp płci społeczno-kulturowej, który stanowi uproszczone poglądy i koncepcje wzorów zachowań osobników żeńskich i męskich podzielane przez ogół społeczeństwa, wyuczone w procesie socjalizacji i edukacji, związane z wrastaniem w kulturę. Badania nad stereotypami płci społeczno-kulturowej wyodrębniły kilka poziomów ich funkcjonowania. Są to: stereotypowe zróżnicowanie cech psychicznych; stereotypy cech fizycznych; stereotypizacja ról społecznych (Mandal, 2000).

Jeden ze stereotypów roli społecznej dotyczy macierzyństwa. Zakłada, że marzeniem każdej mężatki jest posiadanie potomstwa. Istotną rolę odgrywa doprecyzowanie stanu cywilnego, bowiem kobieta niezamężna lub żyjąca w związku konkubinackim lub kohabitacyjnym i pragnąca potomstwa bywa uważana za osobę lekkomyślną lub nieodpowiedzialną (Jabłoński, Ostasz, 2001).

Tabela 1. Stereotypy dotyczące kobiet zamężnych i niezamężnych

Stereotypizacja	Kobiety zamężne	Kobiety niezamężne
ciąża i poród	stan ciąży i porodu jest zjawiskiem normalnym i pożądanym	stan ciąży i porodu jest zjawiskiem patologicznym i niepożądanym
stosunek do prokreacji	niechęć do posiadania potomstwa dowodzi abberacji i wymaga wyjaśnienia	pragnienie posiadania potomstwa dowodzi aberracji i wymaga wyjaśnienia
bezdzietność i bezpłodność	małżeństwo nie posiada dzieci wówczas, gdy jedno z pary cierpi na bezpłodność; stan ten należy leczyć	bezpłodności u kobiet niezamężnych nie trzeba leczyć, dopóki nie zamierzają wstąpić w związek małżeński
antykoncepcja	mężatki nie powinny używać silnych środków antykoncepcyjnych, nic nie stoi na przeszkodzie, żeby zaszły w ciążę	samotne kobiety powinny (jeśli już w ogóle muszą współżyć), stosować silne środki antykoncepcyjne, aby nie zajść w ciążę

Źródło: na podstawie: *Nikt nie rodzi się kobietą*, Hołówka (red.), 1982.

Na gruncie rozważań o macierzyństwie i stereotypach nie sposób pominąć przykłady szczególnie istotnego w polskiej kulturze, a mianowicie stereotypu Matki Polki. Według Małgorzaty Packalen-Parkman (2017) symbol ten urósł już do rangi toposu. Matka Polka jest trwale zakorzenionym w kulturze i literaturze tematem. Przez lata funkcjonował on w odniesieniu do matki poświęcającej swoje dzieci, głównie synów, w służbie ojczyzny. Tak zaprezentowana sylwetka przywołuje konotacje z Matką Boską, która poświęciła w ofierze swego syna Jezusa dla zbawienia świata. Adam Mickiewicz w swoim wierszu *Do Matki Polki* nawiązuje do ważnego wydarzenia w dziejach narodu, czyli powstania listopadowego z 1830 r. Mimo że stereotyp ten sięga swą genezą odległych historycznie czasów, wydaje się, że w świadomości Polaków nadal funkcjonuje i właśnie kobiecie przypisuje się zadanie dbania o rodzinę i dom. Przeświadczenie o tym wpływa nie tylko na pozycję i wizerunek kobiet w Polsce, ale także na ich samoocenę. *Matka Polka to coś więcej niż Polka, która staje się matką. To mit, symbol, stereotyp oscylujący gdzieś między Matką Boską a Dulską wołającą: krupnik na stole. Matka Polka to stereotyp, który kształtował polskie kobiety przez blisko dwa wieki, cień, który wciąż się za nimi snuje* (Podgórska, 2003).

W obliczu tego stereotypu swoją pozycję próbują wypracować współczesne kobiety –matki, które coraz częściej oczekują od swoich partnerów równego zaangażowania w wychowanie dzieci oraz prowadzenie domu. Pragną samorealizacji, rozwoju zawodowego, a macierzyństwo traktują jako jedną z życiowych ról. W latach 2010–2012 powstała antologia tekstów, zatytułowana *Macierzyństwo bez lukru* napisana przez około 30 kobiet reprezentujących różne zawody i środowiska społeczne. Wspólnym ogniwem i inspiracją do stworzenia wyżej wspomnianej antologii, stały się problemy kobiet i kwestia macierzyństwa we współczesnym polskim społeczeństwie.

Równie istotną perspektywą jest także postrzeganie matki i macierzyństwa przez polskie społeczeństwo. Warto zadać pytanie, jak kształtują się postawy społeczne obywateli i całych grup społecznych. Paweł Ulman (2011) zwraca uwagę na wielorakość pojęcia postawy społecznej. W ujęciu behawiorystycznym zwraca się szczególną uwagę na zachowanie się człowieka i na jego reakcje na świat zewnętrzny, w tym instytucje i relacje. W socjologii natomiast badaniu poddany jest stosunek do danego przedmiotu. W tym ujęciu postawę można definiować jako względnie trwały stosunek emocjonalny lub krytyczny do przedmiotu, wyrażany w kategoriach pozytywnych, negatywnych lub neutralnych.

Ze względu na tradycje chrześcijańskie, jak i wspomniany wcześniej topos Matki Polki oraz głęboko zakorzeniony w polskiej kulturze etos rodziny i macierzyństwa matki cieszą się w Polsce raczej przychylnym traktowaniem. Można to zauważyć już w okresie ciąży, kiedy ciężarne mogą liczyć na drobne gesty sympatii, takie jak przepuszczanie w kolejce do przychodni lekarskiej, sklepie. Duży ciążowy brzuch wzbudza w Polakach pozytywne emocje, często nawet nieznajomi na ulicy pytają ciężarne kobiety o płeć potomstwa, życzą powodzenia. Warto zwrócić uwagę na językowe konotacje, gdyż stosunek Polaków do ciąży wyraża się np. w określaniu jej jako „stan błogosławiony".

Podobnie kobieta z dzieckiem, zwłaszcza małym, przeważnie spotyka się z pozytywnymi reakcjami społeczeństwa. Może liczyć np. na pomoc przy wprowadzeniu wózka dziecięcego do komunikacji miejskiej.

4. Kobieta – matka w świetle prawa

Na tle powyższych rozważań warto także przybliżyć aktualną sytuację prawną matek, uwzględniając kilka najważniejszych informacji. Zgodnie z ostatnią proponowaną wersją Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności podpisanej w Rzymie 4 listopada 1950 r., nastąpiło zniesienie różnicowania przepisów pod względem płci. Zatem nie „Kobieta ma prawo do życia, prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego, do rzetelnego procesu sądowego" itd., a „Każdy człowiek ma prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, wolności myśli, sumienia i wyznania..." (Dz.U. 1993 nr 61, poz. 285 ze zm.).

Na szczególną uwagę zasługuje także Konwencja w sprawie Likwidacji Wszelkich Form Dyskryminacji Kobiet (CEDAW) uchwalona rezolucją nr 34/180 Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 18 grudnia 1979 r., ratyfikowana przez Polskę 18 lipca 1980 r. Jest to pierwszy akt międzynarodowy, potocznie nazywany międzynarodową kartą praw kobiet. *Przede wszystkim dokument ten stanowi jedną z pierwszych prób definicji pojęcia dyskryminacji ze względu na płeć, a także wprowadza podstawy prawne różnicowania traktowania kobiet i mężczyzn w takich sferach jak przywileje wynikające z macierzyństwa czy wzmocniona ochrona w przypadkach przymusowej prostytucji i handlu ludźmi. Na podstawie art. 12 powołany został specjalny Komitet ds. Likwidacji Dyskryminacji Kobiet, który jest organem eksperckim czuwającym nad implementacją i przestrzeganiem Konwencji, a zgodnie z Protokołem Dodatkowym z 1999 r. może on rozpatrywać indywidualne skargi dotyczące łamania praw kobiet* (Kowalczewska, Uchańska, 2012, s. 19–20).

Na gruncie przepisów polskiego prawa dotyczącego matek warto zacząć od praw kobiety ciężarnej. Przepisy Kodeksu Pracy dokładnie precyzują, jakie prawa i przywileje przysługują kobiecie w ciąży. Do najważniejszych z nich należą: zwiększona ochrona stosunku pracy; brak możliwości wykonywania tzw. prac uciążliwych, niebezpiecznych lub szkodliwych dla zdrowia, mogących mieć niekorzystny wpływ na zdrowie czy przebieg ciąży; skrócony czas pracy przy monitorze ekranowym; zwolnienie od pracy na zalecone przez lekarza badania lekarskie przeprowadzone w związku z ciążą, z zachowaniem wynagrodzenia; brak możliwości zatrudnienia ciężarnej w godzinach nadliczbowych; brak możliwości zatrudnienia ciężarnej w porze nocnej; brak możliwości delegowania ciężarnej poza stałe miejsce pracy bez jej zgody (Kodeks Pracy, Art. 176–179; 185).

Po porodzie kobiecie przysługuje urlop macierzyński. Po jego wykorzystaniu pracodawca zobowiązany jest przyjąć ją na stanowisko, które zajmowała przed urlopem bądź równorzędne. Obowiązuje również ochrona przed zwolnieniem, a także możliwość obniżenia wymiaru pracy do 7/8 (Ustawa z 28 listopada 2003 roku o świadczeniach rodzinnych (Dz.U. 2006 r. nr 139, poz. 992 ze zm.). Ponadto do ukończenia przez

dziecko 4. roku życia, pracodawca nie może zatrudniać matki bez jej zgody w godzinach nadliczbowych oraz w porze nocnej, nie może także wysłać jej w delegację. W ciągu roku matce przysługują 2 dni lub 16 godzin wolnego tzw. opieki nad dzieckiem do lat 14, a także przerwy na karmienie piersią.

Warto również wspomnieć o rządowym programie 500+, który zapoczątkowano 1 kwietnia 2016 r. Stanowi on wsparcie dla rodzin w postaci comiesięcznych wypłat nieopodatkowanego 500 złotych na każde dziecko. Trudno nie zauważyć, że powyższa inicjatywa ma na celu zachęcić kobiety do rodzenia dzieci, a w konsekwencji pozostania w domu i kultywowania tradycji patriarchalnych. Wielu Polaków poddaje w wątpliwość słuszność powyższej reformy, mając na uwadze również dalekosiężne skutki rządowego rozdawnictwa. W rocznicę wprowadzenia w życie ustawy „Rodzina 500+" ówczesna premier Beata Szydło tak komentowała pozytywne skutki programu w czasie konferencji pod hasłem „Firmy rodzinne szansą polskiej gospodarki": „Ze spokojem mogę powiedzieć, że spełnia on swoje cele. […] W Polsce rodzi się coraz więcej dzieci, a *baby boom* zaczyna być faktem. […] Rodzina była, jest i będzie symbolem polskiego rządu, symbolem Polski (Szydło, 2017). Ekonomistka Anna Ruzik-Sierdzińska (2016) alarmuje jednak, że ujemnym skutkiem programu 500+ jest spadek zatrudnienia i aktywności zawodowej, obserwowany u kobiet w wieku 35–44.

5. Wizerunek kobiety – matki w percepcji społecznej. Badanie własne[1]

Przeobrażenia roli i znaczenia kobiet, które zaszły w ostatnich dekadach, niewątpliwie miały wpływ także na zmiany w obrębie małżeństwa i rodziny. Poniżej zaprezentowano opis i analizę wybranych danych uzyskanych z badania przeprowadzonego w okresie od marca 2023 do kwietnia 2023. Celem tego badania było zdobycie informacji na temat współczesnego wizerunku kobiety – matki, a także zbadanie związków pomiędzy opiniami społecznymi na temat tego wizerunku a wybranymi czynnikami podmiotowymi charakteryzującymi respondentów. Materiał badawczy zgromadzono za pomocą badania sondażowego, do którego posłużył autorski kwestionariusz ankiety. Zastosowano zasadę dobrowolności i anonimowości. Ankieta została zamieszczona na portalu Facebook.com. Nie zastosowano celowego doboru próby badawczej. W badaniu wzięło udział 103 respondentów. Szczegółowe dane dotyczące osób ankietowanych przedstawia tabela 2.

[1] Badania zostały przeprowadzone w ramach pracy magisterskiej autorki pt. *Wizerunek współczesnej kobiety – matki w percepcji społecznej* napisanej pod kierunkiem dr hab. prof. ucz. Ewy Wiśniewskiej.

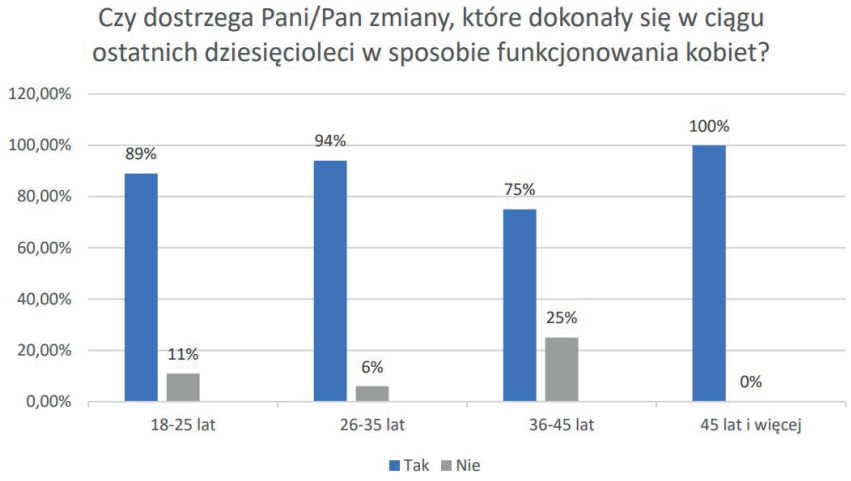
Tabela 2. Charakterystyka demograficzna respondentów

Dane dotyczące respondentów:		N	%
Płeć	Kobiety:	91	88,3
	Mężczyźni:	12	11,7
Wiek (w latach)	18-25	37	35,9
	26-35	49	47,6
	36-45	8	7,8
	45 i więcej	9	8,7
Środowisko zamieszkania	Wieś	27	26,2
	Małe miasto do 10 000 mieszkańców	12	11,7
	Średnie miasto do 50 000 mieszkańców	26	25,2
	Duże miasto powyżej 100 000 mieszkanów	38	36,9
Wykształcenie	Średnie	29	28,2
	Wyższe	74	71,8
Stan cywilny	Panna/Kawaler	38	36,9
	Zamężna/Żonaty	47	45,6
	Konkubina/Konkubent	14	13,6
	Rozwiedziona/ Rozwiedziony	4	3,9
Sytuacja materialna	Bardzo dobra	13	12,6
	Dobra	46	44,7
	Przeciętna	41	39,8
	Zła	3	2,9
Posiadanie dzieci	Tak	51	49,5
	Nie	52	50,5

Źródło: badanie własne

Punktem wyjścia do rozważań na temat wizerunku współczesnej matki uczyniono w poniższych badaniach przeobrażenia roli i znaczenia kobiet, które miały miejsce w ostatnich dekadach na świecie i w Polsce. Jeden z respondentów tak opisał powyższą sytuację. „Rola kobiety uległa przeobrażeniu, kobiety oczekują równego rozłożenia obowiązków, są bardziej czynne zawodowo i starają się pogodzić pracę zawodową z macierzyństwem i obowiązkami rodzinnymi, coraz częściej mówią o swoich potrzebach i oczekują pomocy męża/partnera" (ankieta nr 62).

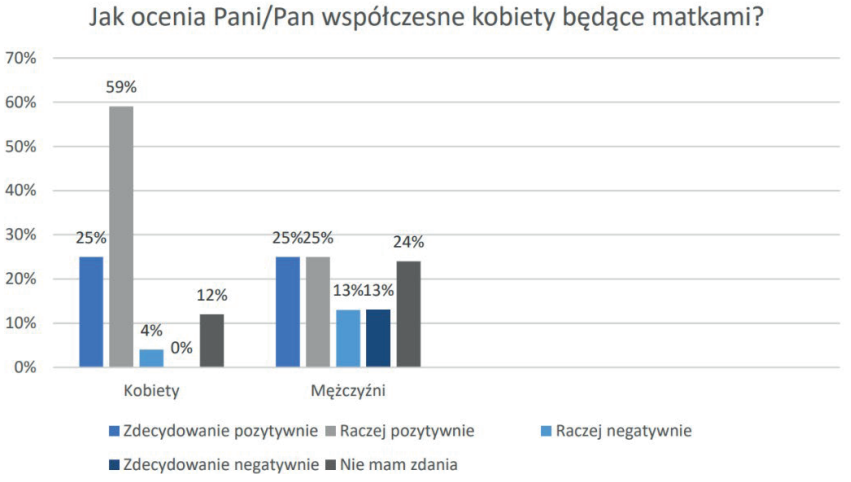
Wykres 1. Wpływ wieku na opinie respondentów dotyczących zmian w sposobie funkcjonowania kobiet

Źródło: badanie własne

Z badań przeprowadzonych przez autorkę wynika, że kobiety mają lepsze zdanie na temat współczesnych matek niż mężczyźni. Łącznie 85% ankietowanych pań ocenia współczesne matki zdecydowanie pozytywnie lub raczej pozytywnie, podczas gdy wśród mężczyzn 50% zadeklarowało takie opinie. Żadna z ankietowanych kobiet nie oceniła współczesnych matek zdecydowanie negatywnie, a tylko 4% raczej negatywnie, podczas gdy wśród mężczyzn 13% respondentów oceniło współczesne matki zdecydowanie negatywnie oraz 13% raczej negatywnie. Biorąc pod uwagę kryterium wieku, współczesne matki zostały najlepiej ocenione przez respondentów powyżej 45. roku życia.

Wykres 2. Wpływ płci na ogólną ocenę współczesnych kobiet będących matkami

Źródło: badanie własne

Ponadto we wspomnianych badaniach, płeć okazała się czynnikiem wpływającym na przyporządkowanie cech lub określeń charakteryzujących współczesne kobiety – matki. Zdecydowanie więcej kobiet (70%) niż mężczyzn (33%) uważa, że współczesne matki mogą pochwalić się dobrą poziomem zorganizowania. Niezwykle uderzający jest również fakt, że żaden z ankietowanych mężczyzn nie przypisał matkom cechy, którą jest siła emocjonalna, podczas gdy 45% ankietowanych kobiet uważa, że charakteryzuje ona współczesne matki. Zdecydowanie więcej panów niż pań dostrzega zmęczenie matek (77% vs. 45%), a także ich skoncentrowanie na rodzinie i dzieciach (67% vs. 22%).

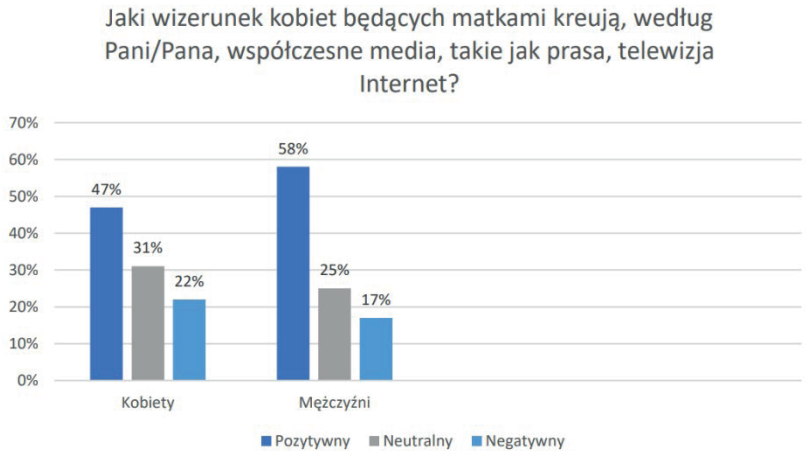
Tabela 3. Wpływ płci na przyporządkowanie cech lub określeń charakteryzujących współczesne kobiety – matki

Jakie cechy lub określenia przyporządkowałaby Pani / przyporządkowałby Pan współczesnym matkom?	Kobiety	Mężczyźni
Cierpliwość	42% (N = 38)	44% (N = 4)
Frustracja	25% (N = 23)	44% (N = 4)
Dobre zorganizowanie	70% (N = 64)	33% (N = 3)
Brak dobrego zorganizowania	8% (N = 8)	17% (N = 2)
Siła emocjonalna	45% (N = 41)	0%
Słabość emocjonalna	10% (N = 9)	17% (N = 2)
Energiczność	31% (N = 28)	11% (N = 1)
Zmęczenie	45% (N = 41)	77% (N = 7)
Umiejętność proszenia o pomoc	41% (N = 37)	17% (N = 2)
Niezależność	43% (N = 39)	44% (N = 4)
Skoncentrowanie na dzieciach i rodzinie	22% (N = 20)	67% (N = 6)
Praca i kariera są równie ważne jak rodzina i obowiązki domowe	70% (N = 64)	77% (N = 7)

Źródło: badanie własne

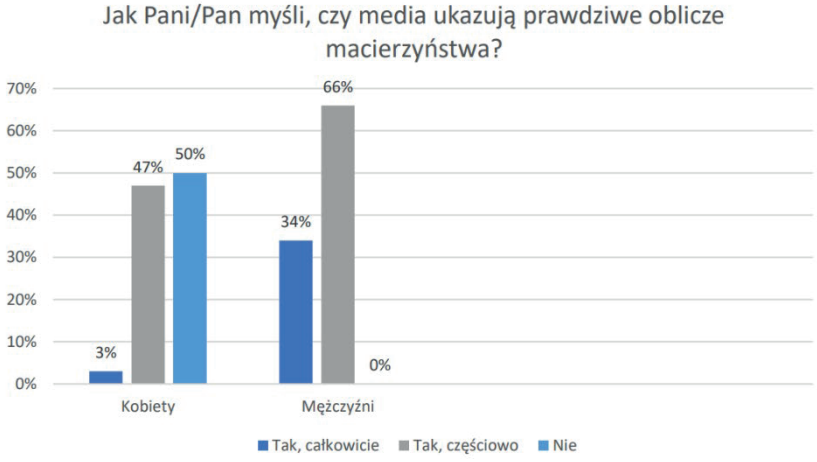
Mężczyźni w większym stopniu niż kobiety uważają, że wizerunek macierzyństwa kreowany w mediach jest prawdziwy. Wszyscy respondenci płci męskiej twierdzą, że obraz matki prezentowany w mediach jest całkowicie lub częściowo prawdziwy, z kolei 50% kobiet uważa, że nie ma on nic wspólnego z rzeczywistością, co stanowi niezwykle wyraźną różnicę.

Wykres 3. Wpływ płci na opinie respondentów dotyczące wizerunku kobiet –matek w mediach

Źródło: badania własne

Wykres 4. Wpływ płci na opinie respondentów dotyczące prawdziwości macierzyństwa ukazywanego w mediach

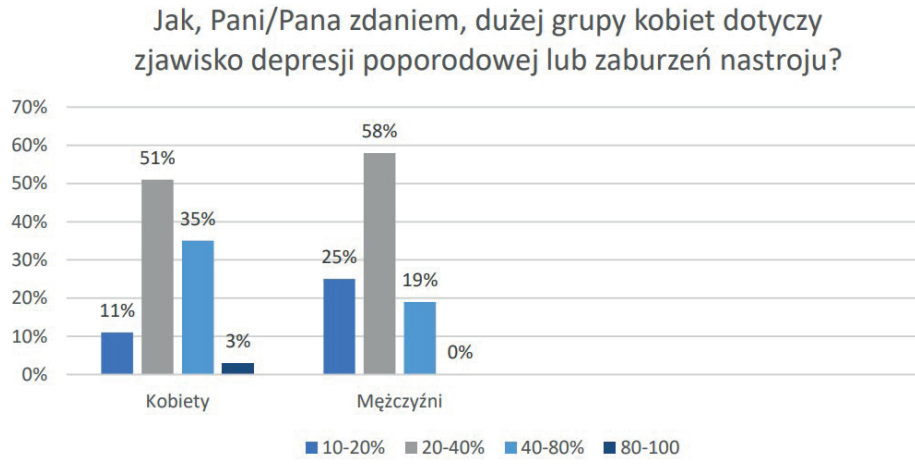

Źródło: badania własne

Na gruncie rozważań o macierzyństwie i kobietach nie sposób pominąć zagadnień związanych z ich psychiczną kondycją. W ostatniej dekadzie znacznie wzrosła częstotliwość występowania u kobiet w ciąży i po porodzie zaburzeń nastroju. Występowanie depresji poporodowej negatywnie wpływa na jakość życia matki, a może mieć również wpływ na rozwój dziecka. Z danych zgromadzonych podczas badania wynika, że kobiety wykazują większą niż mężczyźni wiedzę oraz świadomość zjawisk dotyczących

kondycji psychicznej matek, takich jak depresja poporodowa czy tzw. *baby blues*. Badania dotyczące oceny zaburzeń nastroju u pacjentek po porodzie, na które powołano się podczas zbierania materiału badawczego, szacują, że zjawisko depresji poporodowej lub zaburzeń nastroju (tzw. *baby blues*) dotyczy od 40 do 80% kobiet po urodzeniu pierwszego dziecka (Golec i wsp., 2016). W jednym z pytań poproszono respondentów o oszacowanie, jak dużej grupy kobiet dotyczy zjawisko depresji poporodowej lub zaburzeń nastroju. Prawidłowej odpowiedzi udzieliło 35% ankietowanych kobiet oraz 19% ankietowanych mężczyzn. Może to sugerować, że w dalszym ciągu istnieje mała społeczna świadomość tego zjawiska, a także, że respondenci zakładają, iż dotyka ono mniejszej grupy kobiet niż w rzeczywistości.

Wykres 5. Wpływ płci na umiejętność oszacowania jak dużej grupy kobiet dotyczy zjawisko depresji poporodowej lub zaburzeń nastroju

Źródło: badanie własne

Również więcej kobiet niż mężczyzn deklaruje radykalny stosunek do stereotypów, wyrażony w opinii, że należy je zwalczać. Najsilniej funkcjonującymi w polskim społeczeństwie stereotypami dotyczącymi matek, według ankietowanych, są: stereotyp Matki Polki, czyli przypisywanie kobietom ról społecznych związanych z wychowywaniem dzieci, dbaniem o męża, zajmowaniem się domem (N = 76); stereotyp macierzyństwa w małżeństwie, czyli przekonanie, że marzeniem każdej mężatki jest posiadanie potomstwa (N = 66); stereotyp macierzyństwa w związku konkubinackim, czyli przekonanie, że stan ciąży i porodu jest wówczas zjawiskiem niepożądanym i patologicznym (N = 21).

Następnie w kwestionariuszu ankiety, który posłużył do zebrania materiału badawczego, ankietowani zostali zapytani o to, czy spotykają się ze zjawiskiem przyzwolenia społecznego, a także jaki jest ich stosunek do niego. Przyzwolenie społeczne to akceptacja określonego, czasem nietaktownego zachowania, biorącego się z przekonania,

że nikomu nie wyrządza ono krzywdy. Jako przykłady zostały przytoczone m.in. takie zachowania jak głaskanie ciążowego brzucha bez pytania ciężarnej o zgodę czy nietaktowne zwroty jak np. „daj dziecku cyca". Czynniki podmiotowe takie jak płeć, wiek, środowisko zamieszkania, sytuacja materialna, stan cywilny czy posiadanie dzieci nie miały wpływu na opinie ankietowanych dotyczące przyzwolenia społecznego. Większość z respondentów zadeklarowała, że ze zjawiskiem przyzwolenia społecznego spotyka się sporadycznie, ale absolutnie nie akceptuje takiego zachowania. Niezwykle budujący jest fakt, że nie ma w społeczeństwie aprobaty dla takiego postępowania wobec kobiet i matek.

6. Wybrane wzorce oraz modele współczesnej kobiety – matki

W toku badań poproszono respondentów o wybór wzorca i modelu współczesnej kobiety – matki, który jest im najbardziej bliski, z którym się utożsamiają. Wspomniany paradygmat wiąże się z klasyfikacją Nigela Gilberta, w której wyróżnia się cztery nowe kategorie społeczne, a konkretnie:

- kobieta tradycjonalistka,
- kobieta neotradycjonalistka,
- kobieta nowoczesna,
- kobieta postmodernistka.

Kobieta tradycjonalistka jest kontynuacją historycznie utrwalonego wzorca kobiety jako matki wielodzietnej, która rezygnuje z pracy zawodowej, aby spełniać się w roli pani domu. Kobieta neotradycjonalistka jest najczęściej matką dwojga dzieci, dla której praca i rozwój zawodowy, ale także rodzina stanowią ważny element własnej tożsamości. Kobieta nowoczesna to kobieta, która stara się pogodzić bycie matką z pracą zawodową. Większą wartość ma jednak dla niej kariera. Kobieta postmodernistka, czyli kobieta bezdzietna z wyboru, dla której najważniejszy jest rozwój oraz kariera zawodowa.

Modele współczesnego macierzyństwa wyodrębniła natomiast Agnieszka Gromkowska-Melosik i są to:

- kobiety, których aktywność zogniskowana jest tylko na rodzeniu i wychowaniu dzieci,
- kobiety łączące role matki i pracowniczki,
- kobiety spełnione zawodowo, które dziecko traktują jako dopełnienie kobiecej tożsamości oraz
- kobiety rezygnujące z macierzyństwa na rzecz samorealizacji zawodowej.

Najwięcej respondentów bez względu na wiek opowiedziało się za wzorcem kobiety neotradycjonalistki. Wśród młodszych osób zyskuje na popularności model kobiety postmodernistycznej, którego nie wskazał nikt z respondentów w grupach wiekowych 36–45 lat oraz 45 lat i więcej. Zarówno w grupie wiekowej 18–25 lat jak i 36–45 lat nie znaleźli się respondenci, którym bliski jest model kobiety skoncentrowanej wyłącznie na rodzeniu i wychowywaniu dzieci. Najwięcej respondentów opowiedziało się za

modelem kobiety łączącej role matki i pracowniczki. W starszych wiekowo grupach, tj. 36–45 lat oraz 45 lat i więcej respondenci nie utożsamiają się z kobietami rezygnującymi z macierzyństwa na rzecz kariery zawodowej, natomiast im młodsi respondenci, tym bardziej widocznie trend ten się zmienia.

Tabela 4. Wpływ wieku na wybór wzorca współczesnej kobiety

Jaki wzorzec kobiety jest Pani/ Panu szczególnie bliski?	18–25 lat	26–36 lat	36–45 lat	45 lat i więcej
Kobieta tradycjonalistka	5% (N = 2)	6% (N = 3)	12% (N = 1)	11% (N = 1)
Kobieta neotradycjonalistka	73% (N = 27)	77% (N = 38)	76% (N = 6)	78% (N = 7)
Kobieta nowoczesna	8% (N = 3)	12% (N = 6)	12% (N = 1)	11% (N = 1)
Kobieta postmodernistka	14% (N = 5)	5% (N = 2)	0%	0%

7. Podsumowanie

Obraz współczesnej kobiety – matki jest determinowany wieloma czynnikami i w związku z tym dynamiczny i złożony. Społeczeństwo w znacznej większości dostrzega zmiany dotyczące funkcjonowania współczesnych kobiet, które w odróżnieniu od swych przodkiń nie są odpowiedzialne jedynie za wychowywanie dzieci i prowadzenie domu, ale także zajmują się pracą zawodową i mają znaczący wkład w finanse rodziny. Ludzie są również świadomi, że te dwa jednocześnie wykonywane zadania z jednej strony przyczyniły się do podniesienia prestiżu społecznego kobiety, z drugiej jednak zwiększyły jej obciążenie psychiczne i fizyczne. Nowa sytuacja życiowa kobiet będących matkami wpłynęła także na wykreowanie innego od tradycyjnego modelu rodziny, opartego na partnerstwie oraz podziale obowiązków pomiędzy kobietę i mężczyznę.

Społeczeństwo pozytywnie ocenia współczesne kobiety będące matkami, a także dostrzega trudności, z którymi się zmagają. Niezwykle budujące są świadome społeczne postawy, przeciwstawiające się stereotypom oraz zjawisku przyzwolenia społecznego. Wielu respondentów w odpowiedziach mocno akcentowało odrębność matki jako jednostki i podkreślało znaczenie jej osobistego rozwoju, a także konieczność odpoczynku i regeneracji ze względu na dużą ilość obowiązków.

Badania przeprowadzone przez autorkę wykazały także wysoką świadomość i wrażliwość społeczną dotyczącą depresji poporodowej oraz zaburzeń nastroju u matek po porodzie. Respondenci wykazali się znajomością powyższych zjawisk oraz objawów im towarzyszących, jednak ponad połowa z nich zakłada, że dotyczą one mniejszej grupy kobiet niż ma to miejsce w rzeczywistości. Świadczy to o rosnącej świadomości społecznej dotyczącej depresji, ale także o nieustannej potrzebie rozpowszechniania informacji związanych z tym zagadnieniem.

Podsumowując, współczesne macierzyństwo nierzadko stanowi wyzwanie dla kobiet ze względu na aktywizację zawodową, a także obowiązki związane z wychowywaniem dzieci oraz prowadzeniem gospodarstwa domowego. Niezwykle istotnym oraz

pozytywnym znakiem dzisiejszych czasów jest zaangażowanie mężczyzn – mężów, partnerów, w życie rodziny, a także w miarę osobistych możliwości rodziców oraz teściów, co z kolei stwarza kobiecie możliwości samorozwoju.

Literatura

Badinter, Elisabeth. 2013. *Konflikt: kobieta i matka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Bartkowiak, Edyta. 2015. Obraz matki i macierzyństwa w przekazach źródłowych z historii wychowania. *Wychowanie w Rodzinie*, 2, s. 271–294.

Bogucka, Maria. 2006. *Gorsza płeć*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Budrowska, Bogusława. 2000. *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*. Wrocław: Wydawnictwo Monografie FNP.

Chodubski, Andrzej. 2017. Kobieta w wielu rzeczywistościach. *Cywilizacja i Polityka*, 15, s. 181–195.

Chodubski, Andrzej i Adriana Frączek i Beata Słobodzian. 2012. *Kobiety w życiu kulturowym Polski i świata*. Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskiej Wyższej Szkoły Humanistycznej.

Ciechomska, Maria. 1996. *Od matriarchatu do feminizmu*. Poznań: Wydawnictwo Brama Popularnonaukowa.

Cudak, Sławomir. 2012. Ewolucja ról kobiety – matki w rodzinie. *Pedagogika Rodziny*, 2/1, s. 54–61.

Fuszara, Maria. 2007. *Kobiety w polityce*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Froebel, Friedrich. 1978. Znaczenie zabawy dla rozwoju dziecka. W: Wanda Bobrowska-Nowak, *Historia wychowania przedszkolnego*. Warszawa: Wydawnictwo WSiP.

Gawlina, Zofia. 2003. Macierzyństwo jako wartość w kontekście przemian społecznych. *Roczniki Socjologii Rodziny*, 15, s. 33–45.

Golec, M. i in. 2016. Ocena zaburzeń nastroju u pacjentek po porodzie oraz czynników predysponujących do występowania tych zaburzeń. *Psychiatria*, 1, s. 1–7.

Gromkowska-Melosik, Agnieszka. 2017. Rekonstrukcje tożsamości współczesnych kobiet: Paradoksy emancypacji. *Pedagogika Społeczna*, 2 (64), s. 95–116.

Górnikowska-Zwolak, Elżbieta. 2004. Macierzyństwo. W: Ewa Różycka (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI w.*, t. 3. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.

Hołówka, Teresa. 1982. *Nikt nie rodzi się kobietą*. Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik.

Kodeks pracy, Art. 176–179; 185.

Konwencja w sprawie Likwidacji Wszelkich Form Dyskryminacji Kobiet przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych z 18 grudnia 1979 r. (Dz.U., z 2 kwietnia 1982, art. 3).

Kot, Stanisław. 1926. *Dzieje wychowania*. Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Paryż–Poznań–Wilno–Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolfa.

Kotlarska-Michalska, Anna. 1994. Przemiany rodzinnych ról kobiecych w okresie transformacji ustrojowej. W: Zbigniew Tyszka (red.), *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Kowalska, Beata. red. 2009. *Gender. Kobieta w kulturze i społeczeństwie*. Kraków: Wydawnictwo Rabid.

Krause, Ewa. 2020. Współczesna kobieta w kontekście macierzyństwa i roli matki. *Wychowanie w Rodzinie*, 1, s. 31–56.

Kulak, Teresa i Małgorzata Dajnowicz, red. 2016. *Drogi kobiet do polityki*. Wrocław: Wydawnictwo Stara Szuflada.

Kusio, Urszula. 2004. Współczesna kobieta wobec macierzyństwa. *Kultura i Edukacja*, 4, s. 40–47.

Maciąg-Budkowska, Marta i Teresa Rzepa. 2017. Jaka jest „idealna matka"? Rozumienie roli matki przez współczesne kobiety. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J – Pedagogia – Psychologia*, 30, 3, s. 133–154. DOI: 10.17951/j.2017.30.3.93.

Mandal, Eugenia. 2020. *Podmiotowe i interpersonalne konsekwencje stereotypów związanych z płcią*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Packalen Parkman, Małgorzata. 2017. Macierzyństwo bez lukru i retuszu. Wizerunek Matki Polki w literaturze polskiej po roku 2000 i blogach. *Postscriptum Polonistyczne*, 2 (20), s. 63–83.

Pestalozzi, Jan. 1997. Matka i dziecko. W: Stefan Wołoszyn, Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej, t. 2. Kielce: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Plutarch (1997). *Dialog o miłości*. Przekł. Z. Abramowiczówna, wstęp i oprac. K. Korus. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Płonka-Syroka, Bożena i Janina Radziszewska i Aleksandra Szlagowska. red. 2007. *Oczekiwania kobiet wobec kobiet. Stereotypy i wzorce kobiecości w kulturze europejskiej i amerykańskiej*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Rousseau, Jean-Jacques. 1997. Emil, czyli o wychowaniu. W: Stefan Wołoszyn (wybór i oprac.), Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej, t. 2. Kielce: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ruzik-Sierdzińska, Anna. 2017. Krótkotrwałe skutki programu Rodzina 500+. *Studia z Polityki Publicznej* 5 (1), s. 63–75.

Sikorska, Małgorzata. 2019. *Nowa matka, nowy ojciec, nowe dziecko: o nowym układzie sił w polskich rodzinach*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

Świętochowski, Aleksander. 1997. Pedagogika pozytywizmu warszawskiego. W: Stefan Wołoszyn (wybór i oprac.), Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej, t. 2. Kielce: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Sztumski, Janusz. 2006. Stereotyp. W: Ewa Różycka (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI w.*, t. 5. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.

Trentowski, Bronisław. 1997. Chowanna. W: Stefan Wołoszyn (wybór i oprac.), Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej, t. 2. Kielce: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ustawa z 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (Dz.U. 2006 r. nr 139, poz. 992 ze zm.).

Wiśniewska, Paulina. 2014. *Wizerunek kobiety w mediach*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Silva RERUM.

Zatwarnicka-Madura, Beata. 2016. Wizerunek kobiet w przekazach medialnych o charakterze informacyjnym. *Marketing i Zarządzanie*, 4 (45), s. 413–421.